

Flokkun vatna á Kjósarsvæði

Hvalvatn

Júlí 2004

Háskólaþétturinn í Hveragerði

Framkvæmdaaðili Heilbrigðiseftirlit Kjósarsvæðis	Fulltrúar Þorsteinn Narfason	Tölvupóstfang thn@mos.is
Verktaki Háskólastríð í Hveragerði	Fulltrúi Tryggvi Þórðarson	Tölvupóstfang tryggvi@nedrias.is
Útgefandi Háskólastríð í Hveragerði	Höfundur Tryggvi Þórðarson	Fjármögnun Heilbrigðiseftirlit Kjósarsvæðis
Ár 2004	Blaðsíðufjöldi 27	
Íslenskur titill Flokkun vatna á Kjósarsvæði, Hvalvatn.	English title Classification of lakes and rivers in the district of Kjos, Lake Hvalvatn.	
Útdráttur Náttúrulegt og raunverulegt ástand Hvalvatns er metið og vatnið flokkað í mengunarflokka í samræmi við reglugerð nr. 796/1999 um varnir gegn mengun vatns. Ennfremur eru gerðar tillögur um langtímamarkmið fyrir vatnið og vöktun þess. Yfirlit er gefið á síðu 5.	Summary The pristine and current state of Lake Hvalvatn is assessed and the lake is classified according to the degree of human impact. Proposals are made for the long- term water quality goals and monitoring. An overview (in Icelandic) is presented on the following page.	
Efnisorð Hvalvatn, efnasamsetning vatns, vatnsmengun, mengunarflokkun, vatnsgæði.	Subject words Lake Hvalvatn, water chemistry, water pollution, classification of pollution, water quality.	

Efnisyfirlit

Inngangur.....	6
Verkefni.....	6
Mengunarflokkun vatna.....	6
Forsendur mengunarflokkunar.....	6
Aðferðir.....	8
Flokkunarþættir.....	8
Val sýnatökustaða.....	8
Sýnataka.....	8
Meðhöndlun, geymsla og flutningur sýna.....	9
Mælingar og efnagreiningar.....	9
Næmni efnagreininga og skekkjumörk.....	9
Rannsóknþættir.....	10
Næringarefni.....	10
Lífrænt efni.....	11
Blaðgræna α	11
Örverumengun.....	11
Málmar.....	12
Aðrir þættir.....	12
Lýsing á Hvalvatni.....	12
Almennt.....	12
Mannleg umsvif og mengunarálag.....	13
Niðurstöður og umfjöllun um niðurstöður.....	13
Flokkun.....	13
Náttúrulegt ástand.....	13
Mengunarflokkun.....	17
Tillaga að langtímamarkmiðum.....	17
Tillaga að vöktun.....	19
Sérstök verndun, viðkvæm svæði og aðgerðaráætlanir.....	19
Heimildir.....	20
Viðauki.....	23

Töflulisti

Tafla 1.	Mengunarflokkar vatns.....	6
Tafla 2.	Umhverfismarkaflokkar.....	7
Tafla 3.	Efnagreiningaraðferðir og efnagreiningartæki.....	9
Tafla 4.	Mat á raunverulegu og náttúrulegu ástandi.....	16
Tafla 5.	Mengunarflokkun Hvalvatns.....	17
Tafla 6.	Langtímamarkmið fyrir einstaka flokkunarþætti.....	18
Tafla 7.	Tillaga að vöktun.....	19

Samantekt fyrir Hvalvatn

Mat á ástandi, mengunarflokkun og tillögur um markmið og vöktun fyrir Hvalvatn. Fyrstu tveir dálkarnir sýna meðaltöl mældra gilda og umhverfismarkaflokka þeirra (rautt letur). Næstu tveir dálkarnir sýna áætluð náttúruleg gildi og umhverfismarkaflokka þeirra (blátt letur). Fjórði dálkurinn sýnir flokkun árinna eftir mengunarástandi (frávik frá náttúrulegu ástandi). Fjórir næstu sýna tillögur að langtíamarkmiðum, fyrsti það markmið sem lagt er til, næsti þau umhverfismörk sem árvatnið þarf þá að falla undir, sá þriðju þann efnastyrk sem árvatnið þarf að uppfylla og sá fjórði hversu langur vegur er frá því að markmiðin séu uppfyllt. Þrír þeir síðustu eru tillögur um vöktun vatnsins, sá fyrsti þeirra sýnir æskilega tíðni, næsti hvenær næsta vöktun er lögð til og í þeim síðasta eru nánari útskýringar á vöktunartillögnum.

	Raunverulegt ástand		Náttúrulegt ástand		Mengunarflokkun	Tillaga að langtíamarkmiðum				Tillaga að vöktun		
	Meðaltal mældra gilda	Umhverfismarkaflokkur	Áætluð náttúruleg gildi	Umhverfismarkaflokkur		Mengunarflokkur	Umhverfismörk	Styrkur	Athugasemdir	Æskileg tíðni (ár)	Næsta vöktun	Skýringar
Saurkólí í 100 ml	1	I	1	I	A	A	I	<14	Uppfyllt	20	2024	Tillögurnar miðast við að uppbygging þéttbýlis muni ekki eiga sér stað á vatnasviði Hvalvatns næstu áratugina. Jafnframt muni mannleg umsvif áfram vera lítil sem engin.
t-P (mg/l)	13,6	II	13	II	A	A	II	<10	Uppfyllt	20	2024	
t-N (mg/l)	240	I	200	I	A	A	I	<300	Uppfyllt	20	2024	
NH ₄ -N (mg/l)	<5,7	I	4	I	A	A	I	<10	Uppfyllt	20	2024	
Blaðgræna α (µg/l)	2,7	II	2,2	II	A	A	II	<5	Uppfyllt	20	2024	
TOC (mg/l)	4,71	III	4,7	III	A	A	III	<6	Uppfyllt	20	2024	
Cu (µg/l)	0,399	I	0,4	I	A	A	I	≤0,5	Uppfyllt	20	2024	
Zn (µg/l)	1,27	I	0,7	I	A	A	I	≤5	Uppfyllt	20	2024	
Cd (µg/l)	<0,0098	I	0,03	II	A	A	II	<0,1	Uppfyllt	20	2024	
Pb (µg/l)	0,0534	I	0,05	I	A	A	I	≤0,2	Uppfyllt	20	2024	
Cr (µg/l)	0,347	II	0,5	II	A	A	II	<5	Uppfyllt	20	2024	
Ni (µg/l)	0,185	I	0,3	I	A	A	I	≤0,7	Uppfyllt	20	2024	
As (µg/l)	<0,088	I	0,05	I	A	A	I	≤0,4	Uppfyllt	20	2024	

Inngangur

Verkefni

Verkefni það sem hér er kynnt er samstarfsverkefni Heilbrigðiseftirlits Kjósarsvæðis og Háskólasetursins í Hveragerði. Verkefnið er hluti stærra verkefnis þessara aðila sem styrkt er af Mosfellsbæ, Kjósarhreppi, Heilbrigðiseftirliti Reykjavíkur, Veiðifélagi Leirvogsár og Veiðifélagi Laxár í Kjós og felst í mengunarflokkun helstu stöðu- og fallvatna á Kjósarsvæði á árunum 2001 - 2004. Markmiðið með verkefninu er að meta náttúrulegt og núverandi ástand vatnanna, flokka þau í samræmi við flokkunarkerfi reglugerðar nr. 796/1999 um varnir gegn mengun vatns og gera tillögur um langtímamarkmið fyrir ástand þeirra svo og um umfang og tíðni áframhaldandi vöktunar. Verkefnið er í þremur áföngum og í fyrsta áfanga voru teknar fyrir árnar Úlfarsá, Varmá, Kaldakvísl, Leirvogsa, Laxá í Kjós og Bugða, í öðrum áfanga árnar Kiðafellsá, Fossá, Brynjudalsá og Botnsá og í þriðja og síðasta áfanga vötnin Hafravatn, Leirvogsvatn, Meðalfellsvatn og Hvalvatn. Gefin er út sérstök skýrsla um hverja á og stöðuvatn.

Mengunarflokkun vatna

Í reglugerð nr. 796/1999 um varnir gegn mengun vatns eru ákvæði sem gera heilbrigðisnefndum að flokka vatn (grunnvatn og yfirborðsvatn¹) og setja langtímamarkmið í því skyni að viðhalda náttúrulegu ástandi þess. Samkvæmt bráðabirgðarákvæðum reglugerðarinnar átti flokkun þessari að vera lokið fyrir 2. desember 2003. Í reglugerðinni er ennfremur kveðið á um að langtímamarkmið fyrir vötn skuli koma fram á skipulagsuppráttum svæðis- og aðalskipulags og að sýna skuli flokkun þeirra á skýringaruppráttum við gerð deiliskipulags.

Mengunarflokkar reglugerðarinnar eru sýndir í töflu 1.

Tafla 1. Mengunarflokkar vatns.

Flokkur	Mengunarástand	Litamerking á skipulagsuppráttum
A	Ósnortið vatn	Blátt
B	Lítið snortið vatn	Grænt
C	Nokkuð snortið vatn	Gult
D	Verulega snortið vatn	Appelsínugult
E	Ófullnægjandi vatn	Rautt

Forsendur mengunarflokkunar

Mengunarflokkunina skal gera með hliðsjón af umhverfismörkum fyrir örverumengun, málma, næringarefni og lífræn efni í vatni, sbr. gr. 8.1 og fylgiskjal með reglugerð nr. 796/1999 og byggja á mati á því hversu miklum áhrifum vatnið hefur orðið fyrir af völdum mannlegrar starfsemi. Mengunarflokkunin byggir á því

¹ Yfirborðsvatn = Kyrrstætt eða rennandi vatn á yfirborði jarðar, straumvötn, stöðuvötn og jöklar, svo og strandsjór.

hve mikið tiltekið vatn vikur frá náttúrulegu ástandi þess (sjá gr. 10.1 og 10.2) eða skilgreindum almennum náttúrulegum bakgrunnsgildum (sjá gr. 10.1).

Þótt nota megi almennum bakgrunnsgildin er best að meta náttúruleg gildi fyrir hvert vatn sérstaklega, séu til upplýsingar að styðjast við. Venjulega liggja mælingar ekki fyrir frá því áður en mannlegra áhrifa tók að gæta en hinsvegar eru allmörg vötn á landinu enn ósnortin eða lítt snortin og því samanburðarhæf að teknu tilliti til gerðar og svæðisbundinna einkenna. Rannsóknir sem gerðar eru sérstaklega til að mengunarflokka vötn sem með sæmilegri vissu geta talist ósnortin eða nánast ósnortin munu veita mikilvæga vitneskju um náttúruleg bakgrunnsgildi. Sömuleiðis má stundum leita upplýsinga um efnafræðieiginleika ósnortinna vatna í niðurstöðum fyrri rannsókna á íslenskum vötnum. Einnig er hægt að meta ástand stöðuvatna frá fyrri tíð með rannsóknum á setkjörnum úr botni þeirra. Að síðustu má nefna rannsóknir á náttúrulegu afrennsli flokkunarefnanna af vatnasviðinu en ef umfang þess er þekkt má með útreikningum meta líklegan styrk flokkunarefnanna í viðkomandi vötnum áður en mannlegra áhrifa tók að gæta. Í þeim tilvikum sem beinar upplýsingar um sambærileg ósnortin vötn skortir má bæði styðjast við þá vitneskju sem til er um mannlegar athafnir á vatnsviði viðkomandi vatns og gera samanburð við önnur sambærileg vötn þótt ekki séu ósnortin.

Ef upplýsingar um náttúrulegt ástand tiltekins vatns eru of veigalittlar til að styðjast við er í nauð hægt að styðjast við almennum bakgrunnsgildin, þ.e. lægstu umhverfismörkin fyrir hvern flokkunarþátt. Líta verður á flokkun sem eingöngu byggir á bakgrunnsgildunum sem bráðabirgðaflokkun vegna skekkju sem að öllum líkindum verður til staðar. Sú skekkja stafar af því að bakgrunnsgildin lýsa aðeins einskonar meðaltals náttúrulegu ástandi vatna á Íslandi sem líklega er nær aldrei rétt fyrir tiltekið landsvæði, m.a. vegna mismunandi gróðurfars og jarðfræði. Óvíst er hvort flokkun gerð á þeim grundvelli verður nothæf til markmiðasetningar og gerðar aðgerðaráætlunar.

Sá rammi sem settur hefur verið upp í reglugerðinni til að fást við flokkunina felst í umhverfismörkunum. Þau eru notuð til að setja fram bæði náttúrulegt og raunverulegt (mælt) ástand. Umhverfismarkaflokkar eru sýndir í töflu 2. Orðalagið er tekið úr reglugerð nr. 796/1999 um varnir gegn mengun vatns.

Tafla 2. Umhverfismarkaflokkar.

Umhverfismörk	Útskýringar		
	Saurmengun	Málmar í vatni	Næringarefni/lífræn efni í stöðuvötnum og ám
I	Mjög lítil eða engin hætta á saurmengun.	Mjög lítil eða engin hætta á áhrifum.	Næringarfátækt (oligotrophy).
II	Lítil saurmengun.	Lítil hætta á áhrifum.	Lágt næringarefnagildi (oligo-/mesotrophy).
III	Nokkur saurmengun.	Áhrifa að vænta á viðkvæmt lífríki.	Næringarefnaríkt (meso-/eutrophy).
IV	Mikil saurmengun.	Áhrifa að vænta.	Næringarefnauðugt (eutrophy).
V	Ófullnægjandi ástands vatns/pynningarsvæði.	Ávallt ófullnægjandi ástand vatns fyrir lífríki/pynningarsvæði.	Ofauðugt (hypertrophy).

Íslenska flokkunarkerfið tekur talsvert mið af svipuðum flokkunarkerfum í Noregi og Svíþjóð. Er komin allnokkur reynsla á flokkunarkerfin í þessum löndum og hefur

norska kerfið verði endurbætt frá því það var tekið upp 1992. Að baki þessum kerfum liggja talsverðar rannsóknir og uppsöfnuð þekking á vötnum í þessum löndum, mun meiri en er til staðar hér á landi. Hér er norska og sænska aðferðarfræðin m.a. höfð til hliðsjónar í þeim tilvikum sem efnisatriði vantar í íslensku reglugerðina eða ákvæði hennar eru ekki ótvíræð.

Aðferðir

Flokkunarþættir

Eftirfarandi efnaþættir voru rannsakaðir og notaðir við mengunarflokkunina: Saurkólí, heildarfosfór (t-P), heildarköfnunarefni (t-N), ammóníak ($\text{NH}_4\text{-N}$), heildarstyrkur lífræns kolefnis (TOC), blaðgræna α og heildarstyrkur málmanna kopars (Cu), zinks (Zn), kadmíums (Cd), blýs (Pb), króms (Cr), nikkels (Ni) og arsens (As). Auk þess var hitastig, pH, súrefnismettun, sjóndýpi, grugg og leiðni mæld.

Val sýnatökustaða

Aðalsýnatökustaður var valinn í vestur hluta vatnsins þar sem dýpi var um 100 m. Staðsetning sýnatökustaðarins er sýnd á mynd 1.

Mynd 1. Sýnatökustaðurinn í Hvalvatni (© Landmælingar Íslands). Staðarákvörðun hans er $\text{N}64^\circ23,170'$, $\text{V}21^\circ10,512'$.

Sýnataka

Sýni voru tekin og mælingar gerðar í yfirborði (bakteríusýni) eða 0,5 m dýpi (efna- og blaðgrænusýni). Sýni úr yfirborði voru tekin rétt undir yfirborðinu beint í sýnatökuflokskur. Sýni af 0,5 m dýpi voru tekin með lóðréttum Beta sýnataka. Þar sem sýnatakinn er 50 cm langur var sýnið blanda úr 0,25 – 0,75 m dýpi. Auk þess voru gerðar mælingar á leiðni, hitastigi, pH og gruggi og sjóndýpi. Sýni til greiningar á blaðgrænu α voru síuð á staðnum (MFS GF75). Sýni til efnagreininga var tekið í tvær 50 ml polypropylen flokskur. Önnur flaskan (málmgreiningar) var sýruþvegin

fyrir sýnatökuna og í hana var bætt 100 µl af saltpéturssýru (69,5% Trace Select) strax að henni lokinni (pH<2). Bakteríusýni var tekið í gerilsneidda plastflösku. Áður en sýni til efnagreininga voru tekin voru flöskurnar skolaðar þrisvar upp úr vatninu en bakteríusýni var tekið í óskolað flösku. Sýni til efnagreininga voru ekki síuð. Eingöngu var tekið sýni í eitt skipti, þann 21. ágúst 2003. Sýnatöku og mælingar önnuðust Þorsteinn Narfason, Tryggvi Þórðarsonar og Sveinn Aðalsteinsson.

Meðhöndlun, geymsla og flutningur sýna

Sýnin voru geymd kæld þar til hægt var að frysta þau (efnasýni og blaðgræusýni) eða greina (bakteríusýni). Strax að sýnatöku lokinni var sýnum til bakteríugreininga komið til efnarannsóknastofu Umhverfisstofnunar og efnasýnum í frysti.

Bakteríusýni voru tekin til ræktunar innan 24 klst. Styrkur blaðgrænu α var greindur hjá Háskólasetrinu í Hveragerði fjórum dögum seinna. Aðrar efnagreiningar fóru fram á rannsóknastofu Skógvístfræðistofnunar Landbúnaðarháskólans í Umeå í Svíþjóð. Sýnin voru send þangað með hraðsendingarþjónustu og í þurrís sem hélt þeim frosnum á leiðinni. Geymslutími í frysti frá sýnatöku að efnagreiningu var um tveir mánuðir. Sýnin voru tekin úr frysti 24 tímum fyrir greiningu.

Mælingar og efnagreiningar

Staðarákvörðun (GPS) var gerð með Garmin Etrex Summit staðarákvörðunartæki með WGS 84 viðmiðun. Lofthiti og vatnshiti í yfirborði var mældur með einföldum stafrænum mæli (Precision Multi-Thermometer). Sýrustig (pH) og leiðni voru mæld á staðnum með Oakton pH/CON 300 handmæli. Sjálfvirk leiðrétting mælanna miðast við 25°C.

Gerð er grein fyrir aðferðum og tækjum sem notuð voru til efnagreininga á rannsóknastofum í töflu 3.

Tafla 3. Efnagreiningaraðferðir og efnagreiningartæki.

Mælipáttur	Efnagreiningaraðferð	Efnagreiningartæki
Ammóníak (NH ₄ -N)	FIA	Tecator 5012, Foss Tecator, Sollentuna, Sverige
Fosfat (PO ₄ -P)	FIA	Tecator 5012, Foss Tecator, Sollentuna, Sverige
t-N og t-P	Oxun með kalíumperoxodisulfati. FIA	Tecator 5012, Foss Tecator, Sollentuna, Sverige
Katjónir (málmar)	ICP/MS-DRC	Elan 6100, PerkinElmer, Norwalk, Connecticut, USA
Lífrænt kolefni (TOC)		TOC-5000, Shimadzu, Kyoto, Japan
Blaðgræna α	Chla equivalent aðferð skv. H.L. Golterman o.fl. 1978	AquaMate. Thermo Electron Co.
Grugg	Nephelometric (ISO 7027/DIN EN 27027)	WTW Turb 350 IR

Næmni efnagreininga og skekkjumörk

Skekkjumörk efnagreininganna eru gefin sem 95% öryggismörk í samræmi við leiðbeiningar Alþjóðlegu staðlasamtakanna (ISO) (GUM 1995). Næmni ákvarðast út frá skekkjumörkum þannig að ef niðurstaða efnagreiningar er lægri en skekkjumörkin þá er talan framsett sem <skekkjumörkin. Skekkjumörk og næmni geta því verið mismunandi frá einni mælingu sama efnis til annarrar jafnframt því að þau hækka jafnan með hækkandi mæligildi.

Rannsóknapættir

Næringarefni

Næringarefni í náttúrunni

Náttúrulegur fosfór er upprunninn úr bergi en náttúrulegt köfnunarefni að langmestu leyti úr andrúmsloftinu. Fosfór leysist upp við efnaveðrun en náttúrulegt köfnunarefni verður aðallega til með köfnunarefnisbindingu vissra örvera sem geta breytt köfnunarefni andrúmsloftsins í vatnsleysanleg köfnunarefnissambönd en einnig fyrir tilstilli eldinga.

Næringarefnamengun

Næringarefnamengun er oft af völdum skólþrosunar og notkunar og meðferðar á lífrænum og ólífrænum áburði í landbúnaði. Ofanvatn í þéttbýli getur einnig tekið með sér talsvert af næringarefnum úr görðum og opnum svæðum og úrkoma ber með sér næringarefnamengun, aðallega köfnunarefni. Mikið ammóníak ($\text{NH}_4^+\text{-N}$) og fosfat ($\text{PO}_4^{3-}\text{-P}$) í vatni geta stundum gefið vísbindingu um nálægar uppsprettur næringarefnamengunar.

Ammóníak myndast við niðurbrot próteina og þvagefnis og er t.d. mikið af því í skólpi og húsdýraáburði. Bæði þörungar og plöntur geta notað ammóníak sem næringarefni en ójónað ammóníak ($\text{NH}_3\text{-N}$) er hinsvegar eitrað vatnalífverum í litlum styrk (V.P. Evangelou 1998). Hlutfall ójónaðs ammóníaks af uppleystu ammóníaki er því herra sem pH er herra. Þegar súrefni er til staðar er ammóníak óstöðugt og oxast af völdum örvera yfir í nítrat (NO_3^-).

Þáttur næringarefna í vistkerfinu

Næringarefni geta sagt til um vistfræðilegt ástand vatna auk þess að vera góður mælikvarði á ýmsar tegundir mengunar.

Efnasambönd fosfórs (P) eru torleyst í vatni en köfnunarefnis (N) fremur auðleyst. Mun meira getur því verið af köfnunarefni en fosfór í vatni. Köfnunarefni og fosfór eru lífsnauðsynleg þörungum en þeir hafa efnin að geyma í hlutföllunum 7,2:1 (vikt) (Steven C. Chapra 1997). Fosfór og köfnunarefni geta verið takmarkandi fyrir vöxt vatnaþörunga við venjulegar aðstæður. Fosfat (PO_4) er það form fosfórs sem vatnagróðurinn getur nýtt sér. Þegar fosfór er takmarkandi fyrir þörungavöxt er venjulega lítið sem ekkert í vatninu af fosfati í uppleystu formi enda er það notað jafnóðum af þörungunum. Þá gengur það einnig í torleyst efnasambönd, aðallega með járn (Fe) og áli (Al) og fellur til botns og hefur því tilhneigingu til að safnast fyrir í seti. Í mörgum vötnum með langvarandi mikla næringarefnaíkomu verður til næringarefnaforði á botninum sem stöðugt sér þörungum og vatnplöntum fyrir næringu (Marten Scheffer 1998). Þetta á sérstaklega við um grunn vötn eða vötn þar sem súrefni gengur til þurrðar við botninn.

Þar sem bæði fosfór og köfnunarefni er að finna í skólpi, eru notuð til áburðar, t.d. við túnrækt og eru að finna í ofanvatni frá byggð, eykst framboð þeirra í vatninu þegar mannlegra áhrifa gætir. Aukningin hleypir vexti í þörunga- og plöntugróðurinn og getur valdið neikvæðum breytingum á vistkerfi vatna verði hún of mikil. Neikvæðu breytingarnar felast venjulega í offjölgun þörunga og einhæfara og óstöðugra vistkerfi

(ofauðgun) og gangi þær langt getur orðið súrefnisleysi í neðri lögum stöðuvatna með tilheyrandi dauða lífvera sem þola ekki þannig ástand. Við slíkar aðstæður leysist upp fosfór sem safnast hefur fyrir í setinu og getur setið orðið viðvarandi fosfórupspretta í stað þess að vera fosförgildra eins og áður en breytingarnar urðu. Af þessum ástæðum sýna mikið menguð grunn stöðuvötn stundum einkenni ofauðgunar löngu eftir að upprunalegu mengunarupsprettarnar hafa verið upprættar.

Lífrænt efni

Öll efnasambönd sem eru að grunnuppbyggingu úr kolefni (C) og vetni (H) teljast lífræn efni. Lífrænt kolefni (TOC) er kolefnishluti lífræns efnis. Náttúrulegt lífrænt efni er upprunalega tilkomið vegna myndunar þess af frumbjarga lífverum. Þaðan hefur það gengið inn í fæðukeðjuna og getur borist í vötn frá hvað hluta hennar sem er, einnig af landi og með mengun frá mannlegri starfsemi. Til lífrænna efna teljast enn fremur ýmis “gerviefni” s.s. plast- og jarðolíuefni. Tilvist þeirra í vötnum er nær eingöngu vegna mengunar frá mannlegri starfsemi og athöfnum. Í skólpi er mjög mikið af lífrænu efni og augljósustu merki mikillar skólpmengunar í vatni eru bakteríutaumar og þekjur af völdum lífrænu efnanna. Mengun af völdum lífrænna efna felst m.a. í auknu álagi á vistkerfið þegar þau brotna niður. Við niðurbrotið er súrefni vatnsins notað en það endurnýjar sig yfirleitt hægt. Fosfór og köfnunarefni berast þá einnig út í vatnið og örva frumframleiðslu gróðurs á enn meira lífrænu efni.

Blaðgræna α

Blaðgræna α í vötnum er nokkuð næmur mælikvarði á næringarauðgi vatna þegar frumframleiðnin er aðallega hjá svifþörungunum. Blaðgrænan er einnig mælikvarði á lífmassa svifþörunganna en þeir geta lagt talsvert til lífrænna efna í vatninu. Í djúpum vötnum sem eru síblönduð yfir vaxtartímann getur styrkur blaðgrænu mælst minni á hverjum tíma en styrkur næringarefna gefur tilefni til og aukist seinna að vori og minnkað fyrr að hausti vegna ónógs aðgangs að birtu. Ástæðan er reglubundin ferðalög þörunganna með vatninu niður í dimmari lög stöðuvatnsins þar sem dregur úr frumframleiðni þeirra. Afát svifdýra getur eining tímabundið haldið þörungunum niðri og þar með styrk blaðgrænu.

Örverumengun

Saurbakteríur eiga uppruna sinn í saur manna og dýra með heitt blóð. Magn þeirra í vatni er því beinn mælikvarði á saurmengun vatnsins. Vatnið er hins vegar ekki kjörlendi saurbaktería og þær tína ört tölunni eftir að iðrunum sleppir. Magn saurbaktería getur því hafa minnkað talsvert þegar þær eru lengi að berast frá upprunastaðnum á sýnatökustaðinn. Í algerum undantekningartilvikum getur saurkólí fjölgað sér utan hýsilsins en það sama á sennilega síður við um saurkokka. Þeir þættir sem helst eiga þátt í dauða saurbaktería í vatni eru sólarljós, selta, hitastig og afát. Dauðatíðni er að jafnaði meiri að sumarlagi vegna meiri birtu. Venjulega er lítið um saurbakteríur í ómenguðu yfirborðsvatni. Villt spendýr eru fá á Íslandi og því ólíklegt að saurbakteríur frá þeim mælist oft í vatni. Fuglar eru mun algengari og sumar tegundir þeirra halda sig á vötnum eða við vötn. Í vötnum sem eru ósnortin af mönnum er því líklegra að finna saurbakteríur úr fuglum. Hinsvegar þarf mikið fuglalíf eða óvenju vatnslítið og kyrrstætt vatn til að saurbakteríur fugla mælist í einhverjum mæli. Ef ekki eru sérstakar aðstæður við tiltekið vatn hvað þetta varðar má ætla að saurbakteríurnar stafi að langmestu leyti af saurmengun af manna völdum, ýmist frá mönnum sjálfum eða hús- og gæludýrum þeirra.

Málmar

Málmar í náttúrunni

Málmar eru fremur torleystir í vatni og því frá náttúrunnar hendi í litlum styrk í upplausn og teljast því flestir snefilefni. Þeir geta hinsvegar verið til staðar í föstu formi, aðallega bundnir öðrum efnum. Náttúrulegur styrkur þeirra ræðst að talsverðu leyti af jarðfræði og jarðvegsgerð viðkomandi svæðis en sýrustig og magn lífrænna efna í vatninu hafa einnig áhrif á styrk þeirra. Sýrustig hefur auk þess áhrif á eiturvirkni þeirra en margir þeirra hafa eituráhrif á vatnalífverur í tiltölulega lágum styrk og geta auk þess safnast fyrir í fiskum. Sumir málmarnir eru þó nauðsynlegir lífverum í litlu magni.

Mengun af völdum málma

Málmar geta verið í margföldum náttúrulegum styrk þar sem iðnaðarmengun er til staðar, s.s. frá málmhúðunarfyrtækjum. Mikið af málmamenguninni tengist hinsvegar bifreiðum. Zink og blý koma m.a. við dekkjaslit, úr vélaolíu og vélafeiti en zink kemur einnig af zinkhúðuðu járn, s.s. bárujárni og blý auk þess við leguslit og úr kælivökvum. Kopar kemur við slit lega, vélarhluta og bremsborða en einnig úr kælivökvum og vissum fúavarnarefnum sem innihalda kopar. Kadmíum kemur við dekkjaslit og úr tilbúnum áburði. Króm kemur m.a. við slit á vélarhlutum og bremsborðum. Nikkel kemur úr díselolíu og bensíni, smurolíu, malbiki og við slit bremsborða. Arsen kemur m.a. úr eldsneyti. Málmamengun getur einnig borist sem aðskotaefni úr salti sem borið er á götur. Mengunin getur bæði verið í formi uppleystra og fastra málma og málmsambanda. Í föstu formi geta þeir safnast fyrir í seti og borist þaðan upp í vatnið að nýju, m.a. við upprót eða í gegnum fæðukeðjuna.

Aðrir þættir

Aðrir þættir sem mældir voru, pH, leiðni, sjóndýpi, grugg og hitastig, eru ekki flokkunarþættir heldur fyrst og fremst ætlað að gefa gleggri mynd af vatninu. pH ræðst fyrst og fremst af ferli upprunavatsins, jarðefnafræðilegum þáttum og lífrænum efnaskiptaferlum (frumframleiðni og öndun). Leiðni er mælikvarði á heildarstyrk uppleystra jóna í vatninu og ræðst af jarðefna- og vatnafræðilegri sögu vatnsins, fjarlægð frá sjó og mengunarálagi. Sjóndýpi er mælikvarði á gruggmagn og grugg er mælikvarði á tærleika vatnsins, þ.e. gruggagnir, m.a. svifþörungum.

Lýsing á Hvalvatni

Almennt

Hvalvatn er inn af Hvalfirði ofan við Hvalfell og norðan við Botnsúlur. Fjarlægð þess frá sjó er 9 km, flatarmál þess 4,2 km², hæð yfir sjávarmál 386 m og mesta dýpi þess er 160 m (Sigurjón Rist 1969). Meðaldýpið er 63,6 m (Hákon Aðalsteinsson o.fl. 1989). Vatnasvið þess er 32 km² mælt á korti í mælikvarðanum 1:100.000 (Landmælingar Íslands 2003). Augljóslega telst því vatnið djúpt vatn í skilningi reglugerðar nr. 796/1999 um varnir gegn mengun vatns. Til þess renna lækir úr nærliggjandi fjallendi. Úr því rennur Botnsá út í Hvalfjörð. Rennsli Botnsár er sagt 2.7 m³/s (Sigurjón Rist 1961). Reiknaður uppistöðutími² vatnsins er 3,1 ár. Á

² Rúmál vatnsins deilt með rennsli úr því.

vatnasviði Hvalvatns er að finna gosberg og setlög frá síð-plíósen (tertíer) og síðari hluta ísaldar (kvarter), yngri en 0,8 – 3.3 milljónir ára en næst því eru móbergsfjöll (Hvalfell og Botnsúlur) sem eru yngri en 0,8 milljónir ára (Haukur Jóhannesson & Kristján Sæmundsson 1998). Gróður er nokkur næst vatninu en á hæðum og fjalllendi í kring er gróðurhula lítil og þunn.

Mannleg umsvif og mengunarálag

Á vatnasviði Hvalvatns eru engin mannleg umsvif. Aðeins áhrif búfjárbeitar má rekja til mannlegra athafna.

Niðurstöður og umfjöllun um niðurstöður

Niðurstöður eru birtar í heild sinni í töflu C í viðauka við skýrsluna.

Flokkun

Náttúrulegt ástand

Viðmiðanir

Við ákvörðun á náttúrulegu ástandi er reynt að hafa að leiðarljósi ástandið eins og það hefur líklega verið fyrir tæknibyltinguna í iðnaði og landbúnaði sem hófst aðalega um og upp úr aldamótunum 1900 en horft framhjá hugsanlegum áhrifum breytinga á gróðurfari á þeim tíma. Undantekningin eru saurbakteríur sem aðeins er gert ráð fyrir að séu upprunnar frá villtum dýrum í náttúrulegu ástandi vatnsins.

Náttúrulegt ástand er hér fyrst áætlað sem ákveðin gildi fyrir hvern matsþátt og svo flokkað samkvæmt þeim gildum í viðkomandi umhverfismarkaflokk sem ætlað er skv. reglugerð nr. 796/1999 um varnir gegn mengun vatns að lýsa náttúrulegu ástandi vatnsins.

Gengið var út frá því að Hvalvatn sé í náttúrulegu ástandi. Af þeirri ástæðu var látið nægja að taka aðeins sýni einu sinni. Óvíst er þó að niðurstöður byggðar á einni sýnatöku lýsi náttúrulegu ástandi vatnsins nægilega nákvæmlega. Því er hér að neðan gerð grein fyrir ýmsu sem vitað er um náttúrulegan styrk þeirra efna sem flokkunin byggir á bæði hér á Íslandi og í heiminum og er það að hluta til haft til hliðsjónar við endanlegt mat á náttúrulegu ástandi vatnsins.

Nýlegar niðurstöður úr rannsóknum á öðrum ám og vötnum vegna samskonar mengunarflokkana liggja fyrir (Tryggvi Þórðarson 2003g, 2003h, 2003b, 2003j, 2003d, 2003i, 2003a, 2003c, 2003f, 2003e, 2003k, 2004b, 2004d, 2004c, 2004a). M.a. er stuðst við þær niðurstöður þegar lokamat er lagt á náttúrulegt ástand vatnsins. Hér að neðan er vitnað til þeirra án frekari tilvísana.

Næringarefni

Styrkur uppleysts fosfórs í yfirborðsvatni í heiminum er oftast á bilinu 0,005 – 0,020 mg/l PO₄-P en í ósnortnum vötnum allt niður í 0,001 mg/l (Deborah Chapman 1996). Á Íslandi er efnaveðrun meiri en víðast annarsstaðar (Sigurður R. Gíslason & Stefán Arnórsson 1988) en á móti kemur styttri tími til efnaveðrunar og meiri úrkoma sem

þynnir efnin út (Sigurður Reynir Gíslason 1993). Í ýmsum ám á Suðurlandi reyndist uppleysti hluti heildarfosfórs þó oftast vera á bilinu um 0,009 – 0,030 mg/l (Eydís Salome Eiríksdóttir o.fl. 1999). Að jafnaði er fastur hluti fosfórs í ám heimsins um tífoldur uppleysti hlutinn (Elizabeth Kay Berner & Robert A. Berner 1996). Heildarstyrkur fosfórs (t-P) í 39 íslenskum stöðuvötnum var hinsvegar undir 0,008 mg/l í 50% tilvika og undir 0,060 mg/l í 90% tilvika (Brit Lise Skjelkvale o.fl. 2001). Í 62 íslenskum vötnum, m.a. þeim 39 stöðuvötnum sem getið var, reyndist meðalstyrkur heildarfosfórs vera 0,0151 mg/l (Hilmar J. Malmquist o.fl. 2003). Styrkur fosfórs í Úlfarsá, Köldukvísl, Laxá í Kjós, Bugðu, Leirvogsa, Kiðafellsá, Fossá, Brynjudalsá og Botnsá er undir 0,009 mg/l í 50% tilvika og undir 0,018 mg/l í 90% tilvika (n=98). Ef Varmá í Mosfellsbæ er tekin með (n=108) eru tölurnar 0,009 mg/l og 0,037 mg/l en í Varmá rann talsvert skólþ. Meðalstyrkur heildarfosfórs í Elliðavatni, Hafravatni, Meðalfellsvatni og Leirvogsvatni er 0,0105 mg/l og fosfats (PO₄-P) 0,0037 mg/l. Styrkur næringarefna er yfirleitt meiri í grunum stöðuvötnum en djúpum. Ástæðan er m.a. reglulegt upprót á botnseti grunnra vatna. Reiknilíking, gerð á grundvelli 62 íslenskra vatna, hefur verið birt yfir samband meðaldýpis vatna og heildarfosfórs og heildarköfnunarefnis þeirra (Hilmar J. Malmquist o.fl. 2003). Þótt ýmislegt annað en meðaldýpi hafi áhrif á styrkinn og mörg þeirra vatna sem líkingin er byggð á séu ekki ósnortin má upp að vissu marki einnig hafa slíka líkingu til hliðsjónar við mat á náttúrulegum styrk efnanna í hverju vatni. Þau vötn sem lögð eru til grundvallar líkingunni eru hinsvegar talsvert grynnri en Hvalvatn enda er niðurstaðan fyrir Hvalvatn ekki sennileg.

Í ósnortnum vötnum er ammóníak (NH₄-N) oftast lítið og nítrít (NO₂-N) lítið sem ekkert, oft ekki mælanlegt. Styrkur náttúrulegs nítrats (NO₃-N) er venjulega undir 0,1 mg/l (Deborah Chapman 1996) en í íslenskum stöðuvötnum getur hann verið undir 0,001 mg/l (Brit Lise Skjelkvale o.fl. 2001). Í könnun á sunnlenskum ám reyndist meðalstyrkur uppleysta hluta heildarköfnunarefnis (t-N) oftast vera á bilinu um 0,03 – 0,07 mg/l (Eydís Salome Eiríksdóttir o.fl. 1999). Inn í þessi gildi vantar hinsvegar fastan hluta köfnunarefnis en köfnunarefni í ósnortnu vatni er að talsverðu leyti bundið í lífrænu efni (Brit Lise Skjelkvale o.fl. 2001). Á heimsvísu er náttúrulegt fast köfnunarefni í ám um þriðjungu meira en náttúrulegt uppleyst köfnunarefni (Elizabeth Kay Berner & Robert A. Berner 1996). Í 39 íslenskum stöðuvötnum var heildarköfnunarefni (t-N) undir 0,125 mg/l í 50% tilvika og undir 0,359 mg/l í 90% tilvika (Brit Lise Skjelkvale o.fl. 2001). Í 62 íslenskum vötnum, m.a. þeim 39 vötnum sem getið var, reyndist meðalstyrkur heildarköfnunarefnis vera 0,1723 mg/l (Hilmar J. Malmquist o.fl. 2003). Styrkur heildarköfnunarefnis í Úlfarsá, Köldukvísl, Laxá í Kjós, Bugðu, Leirvogsa, Kiðafellsá, Fossá, Brynjudalsá og Botnsá var undir 0,065 mg/l í 50% tilvika og undir 0,269 mg/l í 90% tilvika (n=98). Ef Varmá í Mosfellsbæ er tekin með (n=108) voru tölurnar 0,070 mg/l og 0,639 mg/l. Fyrir ammóníak voru tölurnar 0,010 mg/l og 0,011 mg/l án Varmár en 0,010 mg/l og 0,021 mg/l með Varmá. Meðalstyrkur heildarköfnunarefnis (t-N) í Elliðavatni, Hafravatni, Meðalfellsvatni, Leirvogsvatni og Hvalvatni er 0,245 mg/l (miðgildi 190 mg/l) og ammóníaks (NH₄-N) 0,0089 mg/l.

Lífrænt efni

Að meðaltali er heildarstyrkur lífræns kolefnis (TOC) í ám heimsins 9,9 mg/l og uppleysti hluti þess 55% (AMAP 1997). Styrkur uppleysts náttúrulegs lífræns efnis í ám, mælt sem TOC, er að jafnaði 5 mg/l fyrir alla jörðina en á Norðurlöndunum yfirleitt á bilinu 5-30 mg/l (Rolf D. Vogt o.fl. 2001). Húmusstyrkur íslenskar vatna er

þó líklega yfirleitt minni en margra skandínáviskra. Sýnt hefur verið fram á að ef votlendi er til staðar er styrkur uppleysts lífræns kolefnis (DOC) í stöðuvötnum í réttu hlutfalli við umfang þess á vatnasviðinu (S. E. Gergel o.fl. 1999). Vegna fremur lágs meðalhita á Íslandi, sem ekki örvar niðurbrot uppsafnaðs lífræns efnis í jarðvegi þannig að lífræn niðurbrotsefni skili sér út í yfirborðsvatn, tiltölulegra mikillar úrkomu, sem þynnir út niðurbrotsefnið í vatninu, og jarðvegi sem víða vantar að mestu lífræn efni, má búast við að styrkur náttúrulegs lífræns uppleysts efnis í yfirborðsvatni á Íslandi séu yfirleitt lítill og víða vel undir heimsmeðaltali. Birtar efnagreiningar á heildarmagni lífræns kolefnis í íslenskum vötnum eru enn sem komið er fáar. Til eru mælingar gerðar í 39 íslenskum stöðuvötnum (Brit Lise Skjellkvale o.fl. 2001) sem sýna að heildarstyrkur lífræns kolefnis var undir 1,0 mg/l í 50% tilvika og undir 2,3 mg/l í 90% tilvika. Heildarstyrkur lífræns kolefnis í Úlfarsá, Köldukvísl, Laxá í Kjós, Bugðu, Leirvogsa, Kiðafellsá, Fossá, Brynjudalsá og Botnsá var undir 2,10 mg/l í 50% tilvika og undir 3,88 mg/l í 90% tilvika. Ef Varmá í Mosfellsbæ er tekin með eru tölurnar undir 2,37 mg/l í 50% tilvika og undir 4,75 mg/l í 90% tilvika. Meðaltal heildarstyrks lífræns kolefnis í Úlfarsá, Köldukvísl, Leirvogsa, Bugðu og Laxá í Kjós var 3,2 mg/l en í Kiðafellsá, Fossá, Brynjudalsá og Botnsá 1,2 mg/l. Meðaltal heildarstyrks lífræns kolefnis í Elliðavatni, Hafravatni, Meðalfellsvatni, Leirvogsvatni og Hvalvatni var 3,4 mg/l. Ekki eru allar árnar og stöðuvötnin algerlega ósnortin svo búast má við að viss hluti lífræns kolefnis í sumum þeirra sé stundum frá athöfnum mannsins kominn.

Blaðgræna α

Ekki eru til margar mælingar á blaðgrænu α í íslenskum stöðuvötnum. Nefna má þó að meðalstyrkur blaðgrænu α yfir sumartímann 1973 var nálægt 12 $\mu\text{g/l}$ í Syðriflóa í Mývatni og nálægt 37 $\mu\text{g/l}$ í Ytriflóa³ (P.M. Jonasson & H. Adalsteinsson 1979) og í Þórisvatni var hann 2 – 3 $\mu\text{g/l}$ í júlí – ágúst 1979 (Hákon Adalsteinsson 1981). Meðalstyrkur blaðgrænu α yfir vaxtatímann var 1,8 $\mu\text{g/l}$ í Elliðavatni árin 2001 – 2001 (Tryggvi Þórðarson 2003k), 1,2 $\mu\text{g/l}$ í Þingvallavatni árin 1979, 1981 og 1982 (P. M. Jonasson o.fl. 1992), 2,6 $\mu\text{g/l}$ í Meðalfellsvatni 2003 (Tryggvi Þórðarson 2004c), 1,4 $\mu\text{g/l}$ í Leirvogsvatni 2003 (Tryggvi Þórðarson 2004d) og 2,0 $\mu\text{g/l}$ í Hafravatni 2003 (Tryggvi Þórðarson 2004b). Mývatn er næringarríkt vatn (P.M. Jonasson & H. Adalsteinsson 1979), Þórisvatn er undir talsverðum áhrifum frá jökulaur (Hákon Adalsteinsson 1981), Elliðavatn er hálf-næringarríkt vatn (Tryggvi Þórðarson 2003k) og Þingvallavatn er á mörkum þess að vera næringarfátækt og hálf-næringarríkt (P. M. Jonasson o.fl. 1992). Í Þingvallavatni, Mývatni og Elliðavatni rennur lindavatn með uppruna í nýlegum hraunum. Meðalfellsvatn er láglandisvatn með landbúnað og fjölda sumarbústaða á vatnasviði sínu, Hafravatn er undir áhrifum frá sumarbústöðum en Leirvogsvatn er vatn án teljandi mannlegra umsvifa. Meðalstyrkur blaðgrænu α í Elliðavatni, Hafravatni, Meðalfellsvatni, Leirvogsvatni og Hvalvatni reiknast 2,1 $\mu\text{g/l}$.

Málmar

Til eru upplýsingar um styrk málma í ýmsum ám á landinu en gildin eru flest aðeins yfir uppleysta málma. Aðeins er vitað um fáar mælingar á heildarstyrk málma í íslenskum stöðuvötnum. Vegna flokkunar vatna á Kjósarsvæði, Eyjafjarðarsvæði og Reykjavíkursvæði liggja fyrir efnagreiningar á heildarmálmum í 10-12 sýnum úr hverri af ánum Úlfarsá, Köldukvísl, Leirvogsa, Bugðu, Laxá í Kjós, Kiðafellsá, Fossá,

³ Meðaltöl talna sem lesnar voru af grafi í greininni.

Brynjudalsá, Botnsá, Eyjafjarðarár, Glerár, Hörgár og Svarfaðardalsár og stöðuvötnunum Elliðavatni, Hafrvatni, Meðalfellsvatni og Leirvogsvatni. Lítill styrkur málma í íslenskum ám er talinn vera náttúrulegur bakgrunnsstyrkur þeirra héraendis (Hollustuvernd ríkisins).

Úrkoma

Í úrkomu eru ýmiss þeirra efna sem flokkun vatna byggist á. Gera má ráð fyrir að ofanvatn sem hripur um jarðveg losi sig við talsvert af uppleystu efnunum sem fylgja úrkomunni en bæti við sig öðrum. Hversu mikið hverfur og bætist við er m.a. háð eiginleikum efnanna, jarðvegi, gróðurfari, árstíma, tímanum sem vatnið er í snertingu við bergið og jarðveginn og tímanum sem það hefur verið í viðkomandi vatni. Tíminn frá því að vatn í tilteknu sýni úr vötnum féll sem úrkoma er að jafnaði því styttri sem lektin og stærðin á vatnasviðinu er minni.

Mat á náttúrulegu ástandi

Í töflu 4 er sýnt mat á raunverulegu og náttúrulegu ástandi Hvalvatns. Þar eru einnig sýnd mæld gildi og þau gildi sem talið er að einkenni náttúrulegt ástand vatnsins og þeir umhverfismarkaflokkar sem eiga við hvor gildin um sig.

Tafla 4. Mat á raunverulegu og náttúrulegu ástandi

Taflan sýnir raunverulegt og áætlað náttúrulegt ástand vatnsins bæði sem styrk og umhverfismarkaflokk. Í töflunni er ennfrumur sýnt mældur styrkur þann 21. ágúst 2003 í Hvalvatni (n=1), tölur yfir meðalstyrk efna í úrkomu í Reykjavík og á Írafossi, meðaltal mælinga í 62 íslenskum vötnum, reiknaður heildarstyrkur köfnunarefnis og fosförs út frá meðaldýpi (reiknilíking byggð á mælingum í 62 íslenskum vötnum) og meðalstyrkur í Hafrvatni (n=11 fyrir bakteríur en 6 fyrir aðra þætti), Leirvogsvatni (n=11 fyrir bakteríur en 6 fyrir aðra þætti), Meðalfellsvatni (n=11 fyrir bakteríur en 6 fyrir aðra þætti) og Elliðavatni (n=36 fyrir bakteríur en 18 fyrir aðra þætti).
MG= Mæld gildi, **ÁG=** áætluð gildi, **UF=** umhverfismarkaflokkur.

	Meðaltal úrkomu í Reykjavík og á Írafossi ¹⁾	Meðaltal í 62 ísl. vötnum	Reikaður styrkur ²⁾	Hafra- vatn	Leirvogsvatn	Meðal- fells- vatn	Elliða- vatn	Hvalvatn			
								Raunverulegt ástand		Náttúrulegt ástand	
								MG	UF	ÁG	UF
Saur- kóli í 100 ml				1,4**	0,7**	2,4**	1,7**	1		1	
t-P (µg/l)	(0,007)	15,1 ²⁾	35	6,56	6,22	9,63	16,4	13,6		13	
t-N (µg/l)	233 (NO ₃ + NH ₄)	172,3 ²⁾	1.339	308**	190	180,5	81	240		200	
NH ₄ -N (µg/l)	172			5,8	5,7	5,8	21,5	<5,7		4	
Blað- græna a (µg/l)				2,0*	1,39	2,56	1,8	2,7		2,2	
TOC (mg/l)		1,18 ³⁾		4,91	1,30	1,20	4,8	4,71		4,7	
Cu (µg/l)	1,313			0,287	0,375	0,363	0,597	0,399		0,4	
Zn (µg/l)	10,651			0,72	1,23	1,88**	0,738	1,27		0,7	
Cd (µg/l)	0,013			0,0110	0,0236	0,0180	0,027	<0,0098		0,03	
Pb (µg/l)	0,278			0,053	0,036**	0,050**	0,0314	0,0534		0,05	
Cr (µg/l)	0,221			0,362	0,314	0,297	1,31	0,347		0,5	
Ni (µg/l)	0,522			0,155	0,162	0,233	0,307	0,185		0,3	
As (µg/l)	0,032			0,0880	0,0880	0,0880	0,068	<0,088		0,05	

1) (Kevin Barrett 2002). 2) (Hilmar J. Malmquist o.fl. 2003). 3) (Hilmar Malmquist o.fl. 2004).

* Jafnað úr 1,99. ** Geómetriskt meðaltal.

Á svæðum með þéttan berggrunn hefur hlutfallslega minna af vatninu viðkomu í berglögum en á lekum svæðum gosbeltisins og hefur því tekið minna til sín af efnunum úr bergi. Gera má ráð fyrir að á þéttum svæðum stafi munur í styrk náttúrulegra efna

frá einum stað til annars að talsverðu leyti af mun á gróðurfari og lausum jarðlögum á vatnasviðum þeirra en einnig af umfangi votlendis, því hversu mörg og stór stöðuvötn eru á vatnakerfinu og hve langt er síðan íkomuvatnið féll sem úrkoma.

Sýni voru eingöngu tekin í eitt skipti eru því sveiflur í mælingum ekki jafnaðar út. Þar sem engin mannleg umsvif eru á vatnsviðinu er gengið út frá því að vatnið sé ómengað og að gildin sem mældust séu nálægt meðaltali náttúrulegra gilda. Á meðan sveiflurnar sem vænta má í mælingum hvers þáttar í vatninu eru ekki þekktar er óvissan í ákvörðuninni á mati á náttúrulegu gildunum talsverð og verður að taka þeim með fyrirvara.

Mengunarflokkun

Munurinn á umhverfismarkaflokkum fyrir raunverulegt og náttúrulegt ástand segir til um mengunarflokkunina. Í töflu A í viðauka er sýnt hvernig ákveðinn munur gefur ákveðna mengunarflokkun. Mengunarflokkun Hvalvatns er gefin í töflu 5.

Tafla 5. Mengunarflokkun Hvalvatns.

	Raunverulegt ástand	Náttúrulegt ástand	Mengunar-ástand
Saurkólí	I	I	A
t-P	II	II	A
t-N	I	I	A
NH ₄	I	I	A
Blaðgræna a	II	II	A
TOC	III	III	A
Cu	I	I	A
Zn	I	I	A
Cd	I	II	A
Pb	I	I	A
Cr	II	II	A
Ni	I	I	A
As	I	I	A

Tillaga að langtímamarkmiðum

Reglugerð nr. 796/1999 um varnir gegn mengun vatns mælir fyrir um að setja skuli langtímamarkmið fyrir vötn í því skyni að varðveita náttúrulegt ástand þeirra. Þegar náttúrulegt ástand tiltekins vatns er metið sérstaklega flokkast ómengað vatn ætíð í mengunarflokk A ef það er rétt flokkað. Sé aftur á móti stuðst við umhverfisflokk I sem mælikvarða á náttúrulegt ástand lendir ómengað vatn ýmist í mengunarflokki A eða B eftir matsþáttum og gæti jafnvel lent í C í einstaka tilviki. Ástæðan er sú að umhverfismörk I gefa oft ekki rétta mynd af náttúrulegu ástandi hvers vatns. Við notkun umhverfismarka I kann því að vera þörf fyrir að geta miðað langtímamarkmið við mengunarflokk B ef menn eru vissir um að vatn sem flokkast í B sé í raun ómengað. Ekki eru leiðbeinandi ákvæði í reglugerðinni um hvenær má setja markmið um mengunarflokk B, þ.e. um lítilsháttar mengaða á. Það er þó ljóst að með því að

meta náttúrulegt ástand sérstaklega fyrir alla þætti ætti ekki að vera þörf fyrir vægari markmiðin til að varðveita náttúrulega ástandið nema sérstakar aðstæður krefjist. Dæmi um aðstæður sem kunna engu að síður að réttlæta markmið um flokk B eru vötn með vatnasviðið allt í þéttbýli eða þar sem stunduð er starfsemi sem veldur tiltekinni mengun sem ekki er tækni- eða lagalega framkvæmanlegt að takmarka nægilega til að viðhalda náttúrulegu ástandi. Þetta væru vötn sem til frambúðar væru ekki talin geta uppfyllt markmið um fullkomlega náttúrulegt ástand.

Litið er svo á að með langtímamarkmiðum sé horft til næstu áratuga og jafnvel öld fram í tímann. Það kunnir því að orka tvímælis að binda sig við tækni- eða lagaleg úrræði dagsins í dag við mat á því hvort þurfi að sætta sig við einhverja mengun til langframa eða ekki. Þar sem vandamál eru á ferðinni beri jafnframt að líta á það sem eðlilegt að langtímamarkmið náist ekki endilega á fáum árum. Í ljósi þessa er lagt til að á nokkra áratuga fresti fari fram endurskoðun langtímamarkmiða. Ef það verður þá metið svo í ljósi reynslunnar að óframkvæmanlegt sé að ná markmiði um fullkomlega náttúrulegt ástand, þ.e. mengunarflokk A, er e.t.v. ástæða til að slaka upp á langtímamarkmiðinu. Vatnasvið Hvalvatns er hinsvegar alveg ósnortið og ekki útlit fyrir aukin umsvif og uppbyggingu innan þess í bráð sem skaðað gæti vistkerfi vatnsins.

Í samræmi við ofanritað eru því lagt til að langtímamarkmið fyrir öll flokkunaratriðin verði fullkomlega náttúrulegt ástand (mengunarflokkur A). Í þessu sambandi er einnig mikilvægt að hafa í huga að mengunarástand Hvalvatns hefur bein áhrif á mengunarástand Botnsár sem fær vatn sitt út vatninu. Metnaðarfull markmið um hreinleika Hafravatns eru því æskileg.

Í töflu 6 er yfirlit yfir hvað það merkir gagnvart einstökum flokkunarþáttum og hve langt frá markmiðunum hver þáttur er.

Tafla 6. Langtímamarkmið fyrir einstaka flokkunarþætti.

	Markmið	Staða
Saurkólí í 100 ml	I <14	Uppfyllt
t-P (µg/l)	II <10	Uppfyllt
t-N (µg/l)	I <300	Uppfyllt
NH ₄ -N (µg/l)	I <10	Uppfyllt
Blaðgræna a (µg/l)	II <5	Uppfyllt
TOC (mg/l)	III <6	Uppfyllt
Cu (µg/l)	I ≤0,5	Uppfyllt
Zn (µg/l)	I ≤5	Uppfyllt
Cd (µg/l)	II <0,1	Uppfyllt
Pb (µg/l)	I ≤0,2	Uppfyllt
Cr (µg/l)	II <5	Uppfyllt
Ni (µg/l)	I ≤0,7	Uppfyllt
As (µg/l)	I ≤0,4	Uppfyllt

Þar sem ástand vatnsins er gott eru markmiðin eingöngu þau að halda í horfinu.

Tillaga að vöktun

Vöktun er nauðsynleg til að fylgjast með hugsanlegum breytingum á ástandi vatna, meta það hvernig tekist hefur að ná langtímamarkmiðum og afla vitneskju um gagnsemi hugsanlegra aðgerða.

Tillögur um vöktun Hvalvatns eru sýndar í töflu 7. Tillögurnar miðast við að uppbygging þéttbýlis muni ekki eiga sér stað á vatnasviði Hvalvatns næstu áratuginna. Jafnframt muni mannleg umsvif áfram vera lítil sem engin.

Tafla 7. Tillaga að vöktun.

	Tíðni	Næsta vöktun
Saurkólí	20	2024
t-P	20	2024
t-N	20	2024
NH ₄	20	2024
Blaðgræna α	20	2024
TOC	20	2024
Cu	20	2024
Zn	20	2024
Cd	20	2024
Pb	20	2024
Cr	20	2024
Ni	20	2024
As	20	2024

Sérstök verndun, viðkvæm svæði og aðgerðaráætlanir

Það verkefni sem gerð hefur verið grein fyrir hér að framan tekur ekki til þess hvaða svæði ætti að vernda eða skilgreina sem viðkvæm sbr. 1. og 2. tl. gr. 11.1, gr. 10.3 og gr. 10.4 í reglugerð nr. 796/1999 um varnir gegn mengun vatns. Það tekur heldur ekki til tillögugerðar um aðgerðaráætlanir, sbr. 3 tl. sömu greinar og gr. 8.3 sömu reglugerðar.

Þegar langtímamarkmiðin hafa verið ákveðin þarf hinsvegar að íhuga hvort sérstakrar verndar á vatnasvæðunum er þörf og hvort ástæða sé til að skilgreina þau viðkvæm. Þá er enn fremur nauðsynlegt að móta stefnu um nauðsynlegar aðgerðir til að ná langtímamarkmiðunum, þ.e. aðgerðaráætlun þarf að gera. Á það einnig við þegar einungis þarf að halda í horfinu.

Sum af þeim atriðum sem nærtækast er að nota til aðgerða eru á valdsviði heilbrigðisnefndanna, s.s. að ákveða að tiltekið vatnasvið sé viðkvæmt og framfylgja að öðru leyti ákvæðum mengunarvarnareglugerða og starfsleyfa. Önnur eru í höndum sveitarstjórna, s.s. sérstök verndun vatnasviðs og aðrar aðgerðir sem lúta að skilyrðum í skipulagi og meðferð og hreinsun fráveituvatns úr veitum og af götum og opnum svæðum.

Heimildir

- AMAP 1997. Arctic Pollution Issues: A State of the Arctic Environment Report. Oslo, AMAP (Arctic Monitoring and Assessment Program). 188 bls.
- Brit Lise Skjelkvale, Arne Henriksen, Gunnar Steinn Jónsson, Jaakko Mannio, Anders Wilander, Jens Peder Jensen, Eirik Fjeld & Leif Lien 2001. Chemistry of lakes in the Nordic region - Denmark, Finland with Åland, Iceland, Norway with Svalbard and Bear Island, and Sweden. Oslo. NIVA. SNO 4391-2001, Acid Rain Research Report 53/2001, 39 bls.
- Deborah Chapman (ritstj.) 1996. Water Quality Assessments. A guide to the use of biota, sediments and water in environmental monitoring. (UNESCO/WHO/UNEP). 2. útgáfa. London, E & FN Spon. 626 bls.
- Elizabeth Kay Berner & Robert A. Berner 1996. Global Environment. Water, Air, and Geochemical Cycles. New Jersey, Prentice-Hall, Inc. Simon & Saddle River. 376 bls.
- Eydís Salome Eiríksdóttir, Sigurður Reynir Gíslason & Ingvi Gunnarsson 1999. Næringarefni straumvatna á Suðurlandi. Gagnagrunnur Raunvísindastofnunar, Hafrannsóknastofnunar og Orkustofnunar. Reykjavík. Raunvísindastofnun Háskólans. RH-18-99, 36 bls.
- GUM 1995. Guide to the Expression of Uncertainty in Measurement. Geneva, ISO.
- H.L. Golterman, S.R. Clymo & M.A.M. Ohnstad 1978. IPM Handbook No 8. Methods for Physical and Chemical Analysis of Fresh Water. 2. útgáfa. Oxford, Blackwell Scientific Publications. 214 bls.
- Haukur Jóhannesson & Kristján Sæmundsson 1998. Jarðfræðikort af Íslandi. Berggrunnur 1:500.000. 2. útgáfa. Reykjavík. Náttúrufræðistofnun Íslands.
- Hákon Aðalsteinsson 1981. Afdrif svífsins í Þórisvatni eftri miðlun og veitu úr Köldukvísl. Reykjavík. Orkustofnun. OS-81025/VOD-11, 55 bls.
- Hákon Aðalsteinsson, Sigurjón Rist, Stefán Hermannsson & Svanur Pálsson 1989. Stöðuvötn á Íslandi, skrá um stöðuvötn stærri en 0,1 km². Orkustofnun. OS-89004/VOD-02, 48 bls. bls.
- Hilmar J. Malmquist, Finnur Ingimarsson & Haraldur Rafn Ingvason 2003. Áhrif vatnsmiðlunar á vatnalífriki Skorradalsvatns: Forkönnun og rannsóknartillögur. Greinargerð unnin fyrir Orkuveitu Reykjavíkur. Kópavogur. Náttúrufræðistofa Kópavogs. Fjölrit nr. 2-03, 34 bls.
- Hilmar Malmquist, Finnur Ingimarsson & Haraldur Rafn Ingvason 2004. Vöktun á lífríki Elliðavatns: Forkönnun og rannsóknartillögur. Greinargerð unnin fyrir Reykjavíkurborg og Kópavogsbæ. Kópavogur. Náttúrufræðistofa Kópavogs. 49 bls.
- Hollustuvernd ríkisins 2002. Vatnsgæði og vatnsmengun. Hollustuvernd ríkisins <http://www.hollver.is/mengun/vatnsvernd/vatnsmengun.html>. 11. júní, 2002
- Kevin Barrett 2002. Comprehensive Atmospheric Monitoring Programme. Observations from N.E. Atlantic Coastal Stations in 2000. Kjeller, Norway. OSPAR Commission for the Protection of the Marine Environment of the North-East Atlantic, Working Group on Inputs to the Marine Environment (INPUT). Norwegian Institute for Air Research (NILU). NILU OR 12/2002
- Landmælingar Íslands 2003. Atlaskort Landmælinga Íslands, Kortadiskur 2 1:100.000. 1,0. útgáfa. Akranes. Landmælingar Íslands.

- Marten Scheffer 1998. Ecology of Shallow Lakes. Population and Community Biology Series. Vol. 22. Dordrecht, The Netherlands, Kluwer Academic Publishers. 357 bls.
- P. M. Jonasson, H. Adalsteinsson & G. Stjónsson 1992. Production and Nutrient Supply of Phytoplankton in Sub-Arctic, Dimictic Thingvallavatn, Iceland. OIKOS 64:162-87.
- P.M. Jonasson & H. Adalsteinsson 1979. Phytoplankton production in shallow eutrophic Lake Myvatn, Iceland. OIKOS 32:113-38.
- Rolf D. Vogt, Egil Gjessing, Dag Olav Andersen, Nicholas Clarke, Tone Gadmar, Kevin Bishop, Ulla Lundstrøm & Michael Starr 2001. Natural Organic Matter in the Nordic countries. The NOMiNiC project. 1. TOC intercalibration. 2. Physico-chemical characteristics of DOM. Espoo, Finland. Nordtest. Nordtest report TR 479
- S. E. Gergel, M. G. Turner & T. K. Kratz 1999. Dissolved organic carbon as an indicator of the scale of watershed influence on lakes and rivers. Ecological Applications 9:1377-90.
- Sigurður R. Gíslason & Stefán Arnórsson 1988. Efnafræði árvatns á Íslandi og hraði efnarofs. Náttúrufræðingurinn 58:183-97.
- Sigurður Reynir Gíslason 1993. Efnafræði úrkomu, jökla, árvatns, stöðuvatna og grunnvatns á Íslandi. Náttúrufræðingurinn 63:219-36.
- Sigurjón Rist 1961. Vötn. Í S. Þórarinsson (ritstj.): Náttúra Íslands. Reykjavík, Almenna bókafélagið. 169-93 bls.
- Sigurjón Rist 1969. Vatnasvið Íslands. Iceland's drainage net. Reykjavík. Orkustofnun, Vatnamælingar. Report no. 6902, 93 bls.
- Steven C. Chapra 1997. Surface Water Quality Modeling. Boston, WCB/McGraw-Hill. 844 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2003a. Flokkun vatna á Kjósarsvæði. Laxá í Kjós. Hveragerði. Rannsókn- og fræðasetur Háskóla Íslands í Hveragerði, Heilbrigðiseftirlit Kjósarsvæðis. 41 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2003b. Flokkun vatna á Kjósarsvæði. Bugða. Hveragerði. Rannsókn- og fræðasetur Háskóla Íslands í Hveragerði, Heilbrigðiseftirlit Kjósarsvæðis. 39 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2003c. Flokkun vatna á Kjósarsvæði. Leirvogsá. Hveragerði. Rannsókn- og fræðasetur Háskóla Íslands í Hveragerði, Heilbrigðiseftirlit Kjósarsvæðis. 39 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2003d. Flokkun vatna á Kjósarsvæði. Kaldakvísl. Hveragerði. Rannsókn- og fræðasetur Háskóla Íslands í Hveragerði, Heilbrigðiseftirlit Kjósarsvæðis. 39 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2003e. Flokkun vatna á Kjósarsvæði. Varmá. Hveragerði. Rannsókn- og fræðasetur Háskóla Íslands í Hveragerði, Heilbrigðiseftirlit Kjósarsvæðis. 41 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2003f. Flokkun vatna á Kjósarsvæði. Úlfarsá. Hveragerði. Rannsókn- og fræðasetur Háskóla Íslands í Hveragerði, Heilbrigðiseftirlit Kjósarsvæðis. 39 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2003g. Flokkun vatna á Kjósarsvæði. Botnsá. Hveragerði. Rannsókn- og fræðasetur Háskóla Íslands í Hveragerði, Heilbrigðiseftirlit Kjósarsvæðis. 33 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2003h. Flokkun vatna á Kjósarsvæði. Brynjudalsá. Hveragerði. Rannsókn- og fræðasetur Háskóla Íslands í Hveragerði, Heilbrigðiseftirlit Kjósarsvæðis. 33 bls.

- Tryggvi Þórðarson 2003i. Flokkun vatna á Kjósarsvæði. Kiðafellsá. Hveragerði. Rannsókn- og fræðasetur Háskóla Íslands í Hveragerði, Heilbrigðiseftirlit Kjósarsvæðis. 33 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2003j. Flokkun vatna á Kjósarsvæði. Fossá. Hveragerði. Rannsókn- og fræðasetur Háskóla Íslands í Hveragerði, Heilbrigðiseftirlit Kjósarsvæðis. 33 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2003k. Mengunarstaða Elliðavatns 2001-2002. Hveragerði. Háskólasetrið í Hveragerði. 60 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2004a. Flokkun vatna á Norðurlandi eystra. Eyjafjarðará, Glerá, Hörgá og Svarfaðardalsá. Hveragerði. Háskólasetrið í Hveragerði. 39 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2004b. Flokkun vatna á Kjósarsvæði, Hafravatn. Hveragerði. Háskólasetrið í Hveragerði. 31 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2004c. Flokkun vatna á Kjósarsvæði, Meðalfellsvatn. Hveragerði. Háskólasetrið í Hveragerði. 33 bls.
- Tryggvi Þórðarson 2004d. Flokkun vatna á Kjósarsvæði, Leirvogsvatn. Hveragerði. Háskólasetrið í Hveragerði. 31 bls.
- V.P. Evangelou 1998. Environmental Soil and Water Chemistry. Principles and Applications. New York, John Wiley & sons, Inc. 564 bls.

Viðauki

- Tafla A. Samband mengunarflokkunar við náttúrulegt og raunverulegt ástand.
- Tafla B. Veðurlýsing og athugasemdir skráðar við sýnatöku.
- Tafla C. Niðurstöður mælinga og efna- og bakteríugreininga.

Tafla A. Samband mengunarflokkunar við flokkun á náttúrulegu og raunverulegu ástandi.

Náttúrulegt og raunverulegt ástand er flokkað á grundvelli umhverfismarkna, sbr. reglugerð nr. 796/1999 um varnir gegn mengun vatns. Í umhverfismarkaflokkunum er flokkur I bestur en V verstur. Í mengunarflokkunum er A bestur en E verstur. Þegar gildi fyrir náttúrulegt ástand eru jafnhá eða hærri en gildi fyrir raunverulegt ástand lendir viðkomandi vatn í besta flokki (A) fyrir þann matsþátt. Nánar er gerð grein fyrir flokkunarkerfinu í töflum 1 og 2.

Náttúrulegt ástand	Raunverulegt ástand	Mengunarflokkun (frávik frá náttúrulegu ástandi)
I	I	A Ósnortið vatn
	II	B Lítið snortið vatn
	III	C Nokkuð snortið vatn
	IV	D Verulega snortið vatn
	V	E Ófullnægjandi vatn
II	I-II	A Ósnortið vatn
	III	B Lítið snortið vatn
	IV	C Nokkuð snortið vatn
	V	D Verulega snortið vatn
III	I-III	A Ósnortið vatn
	IV	B Lítið snortið vatn
	V	C Nokkuð snortið vatn
IV	I-IV	A Ósnortið vatn
	V	B Lítið snortið vatn
V	I-V	A Ósnortið vatn

Tafla B. Veðurlýsing og athugasemdir skráðar við sýnatöku í Hafravatni.

Dags.	Vindur*	Úrkoma	Skýjafar	Athugasemdir
21.8 2003	N stinningskaldi	Engin	678	

* Metið en ekki mælt

Tafla C. Niðurstöður mælinga og efna- og bakteríugreininga í Hvalvatni 21. ágúst 2003. Rauð gildi eru undir greiningarmörkum.

Dags.	Loft- hiti °C	Vatns- hiti °C	Leiðni uS/cm	pH	Sjón- dýpi, m	Grugg, NTU	Saur- kólí í 100 ml	t-P (µg/l)	PO ₄ -P (µg/l)	t-N (µg/l)	NH ₄ -N (µg/l)	Blað- græna α (µg/l)	TOC (mg/l)	IC (mg/l)	TC (mg/l)	Cu (µg/l)	Zn (µg/l)	Cd (µg/l)	Pb (µg/l)	Cr (µg/l)	Ni (µg/l)	As (µg/l)
21.8.2003	10,9	4,4	76,5	7,52	9,00	3,22	1	13,60	4,84	240	<5,7	2,7	4,71	3,40	1,31	0,399	1,27	<0,0098	0,0534	0,347	0,185	<0,0880